

Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları

Sadi ÖLMEZ
sadiolmez@gmail.com

Özet

İslam'daki fikhî mezhepler araştırılırken daha çok şuan yaygın olan ve müntesip sayısı yüz milyonlarla ifade edilen mezhepler akla gelmektedir. Bu mezhepler, İslam dünyasında mezhep konjonktürü açısından iki farklı ekol ile temsil edilmektedir. Bunlardan biri sünnî diğeri de Şia ekolüdür. Sünnî ekolün temsilcileri Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezhepleriye, diğeri ekolün en güçlü temsilcisi Ca'ferîyye (İmâmiye) ve kısmen de Zeydiye mezhepleridir. Toplumda yaygın olarak kabul gören mezhep sayısı ve isimleri bunlardır. Hatta İslam'da mezheplerin doğuşu ve oluşumu incelenirken genel anlamda Ebû Hanife'nin doğumu olarak kabul edilen h. 80/699 ile Ahmed b. Hanbel'in ölüm tarihi olan h. 241/855 yılları en yaygın dayanak noktası olarak kabul edilmektedir. Bunun en temel sebebi de bu mezhepler dışındaki diğeri mezheplerin inkıraza uğraması veya İbadiyye gibi muhalif kabul edilen fırkaların dikkate alınmaması olarak açıklanabilir.

Fakat dünya çapında takipçileri milyonlarla ifade edilen İbâziyye mezhebinin gerektiği gibi incelenmemesi bir aksaklık ve kronolojik problemden ziyade bu fırkaya karşı bir önyargıyı akla getirmektedir. Zira bu önyargıların yansımalarını kaynaklarda görmemiz mümkündür. Şöyle ki firkanın temel fikhî kaynaklarında yer almayan bazı hususların mezhebin görüşüymüş gibi lanse edildiğini bilmekteyiz. Ne yazık ki bu önyargılardan hem geçmişte yaşayan bazı muhalif alimler hem de günümüz alimleri kurtulamamışlardır. Biz bu çalışmamızda İbn Hazm ez-Zâhirî ve Vehbe Züheyli bağlamında geçmişten ve çağdaş dönemden iki alimin İbâzilere nispet ettikleri bazı yanlış görüşleri ve İbâzi bilginlerin onlara verdikleri cevapları ele alacağız. Makalemiz bahse konu iki yazar ile sınırlıdır. Araştırmamızda İbn Hazm ez-Zâhirî ve Vehbe Züheyli ait kaynaklar yanında İbâziler'in kendi kaynaklarına ve yeri geldikçe çağdaş araştırmalara da müracaat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İbâziyye Haricîlik, İbn Hazm, Vehbe Züheyli.

Some Critics and Answers to İbadiyyah Jurisprudence from the Past to the Date

Abstract

It is pretty asumed naturally that in studying Islamic jurisprudences in Islam, the sects which are now widespread and are expressed in hundreds of millions of dependent followers come to mind. These sects are represented by two different blocks within the global conjuncture. One of these is the block called the Sunnah Block. The other is the Shi'i block. While the representatives of the Sunni bloc were Hanafi, Malai, Shafi and Hanbali sects, the most powerful representative of the opposite bloc was Jafferi (Imâmiye) and partly from Zaydi sects. These are the number of denominations widely accepted in the society and their names. In fact, when the genesis and formation of the sects in Islam was examined, 80/699 and Ahmed b. Hanbelih's date of death, 241/855, is considered to be the most common premise. The main reason for this is the denial of other denominations other than those denominations. However, the fact that the İbadiyya denomination, which is still expressed in millions of followers around the world, is naturally ignored as a problem of chronology. This situation leads to a high level of prejudices against the İbadiyya sect. Because of these prejudices, we see that the

views of some fiqh issues, which are sometimes not in the sect, are presented as the views of the sect. From these prejudices both past scholars and modern scholars have not survived. In this study, we will try to convey some of the misconceptions about the past and the misunderstandings of this sect from the past to the present (in the context of Ibn Hazim ez- Zahiri and Vehbe Zuheyli).

Key Words: Islamic Law, Ibadiyyah Sect, Kharijiyah, İbn Hazm, Vehbe Zuheyli.

GİRİŞ

Kurucusu Câbir b. Zeyd olmakla birlikte, Abdullah b. İbâd'a nispetle İbâziyye mezhebi olarak anılan bu mezhep, İslam tarihinde oluşan ilk fıkıh mezhebidir.¹ Fakat buna rağmen İslâm coğrafyasında hak ettiği pozisyonda değildir. Ülkemizde İbâziyye mezhebi itikadi ve siyasi görüşleri bağlamında az da olsa çalışılmıştır. Fakat İslam hukuku alanında çok az araştırmanın yapıldığını² bu konunun ihmal edildiğini söyleyebiliriz.³ Bu çalışmamızda İbâziyye mezhebine fihhi anlamda yöneltilen bazı haksız isnat ve eleştirileri tespit edip, İbadiyye mezhebine ait fıkıh kaynaklarına dayanarak cevaplandırmaya çalışacağız. Mâkâlât, Milel ve Nihal kitaplarında İbâziyye mezhebine yöneltilen eleştiriler genel anlamda i'tikadi konularında olmuştur. Fakat bazen i'tikadi konular dışında fihhi konulara da değinilmiştir. Zahirî mezhebinin önemli temsilcisi olan İbn Hazm İbâziyye fikhına yönelttiği eleştirilerin İbâziyye mezhebinde karşılığının ne olduğunu izah etmeye çalışacağız. Ayrıca günümüz bilginlerinden olan Vehbe Züheyli'nin de mezhebe isnat ettiği fihhi görüşlerin doğruluğunun olup olmadığını nesnel bir şekilde delilleriyle tespit etmeye çalışacağız.

Bizce İslam coğrafyasında meydana gelen fikir ayrılıklarının neticesinde oluşan kutuplaşmanın nedenleri iyice incelenmelidir. Sağlıklı bir inceleme olmadan İbâziyye mezhebini doğru anlamak güçtür. Dolayısıyla İbâziyye mezhebine yöneltilen fihhi eleştirilerin tarihî olaylardan bağımsız olarak ele alınması isabetli bir yaklaşım olamaz. Bundan ötürü konuya geçilmeden önce İbâziyye mezhebinin daha iyi anlaşılabilmesi için mezhebin teşekkül süreci aktarılmaya çalışılacaktır.

1. İSLÂM TOPLUMUNDA BÖLÜNME VE AYRILIK SİNYALLERİ

1.1.Siyasi Olaylar

İslâm tarihinin en derin kırılma noktalarından birisi hiç şüphe yok ki Osman b. Affân'ın şehit edilmesidir. Tabi bu menfur hadise hemen bir anda oluşan bir kinin neticesi değildi. Arka planı olan bir meseledir ve İslam toplumunda önemli siyasi, itikadi ve fikhî kırılmalara neden olmuştur. Osman b. Affân'ın şehadetine müteakip gelişen Cemel,⁴ Sıffin ve Nehrevân savaşları ve Tahkîm olayı bu kırılmayı daha da derinleştirdi.⁵ Bunun sonucu olarak da farklı düşünce ve zihniyete sahip yeni ekoller zuhur etmeye başladı. İlk dönemde bu ayrışma ana ekoller halinde oldu. Fakat belli bazı merhalelerden sonra bu ana ekoller arasında oluşan anlaşmazlık ve düşünce farklılıkları ana fırkaların fûrularının oluşumuna yol açtı.⁶ Örneğin Sıffin savaşında tahkim meselesini Eş'as b. Kays'tan⁷ duyan

¹ En- Nami, Halife, *Dirasâtü'l-ani'l-İbâdiyye*, s. 47,48.

² Ateş, Orhan, "Bir İbadi Çocuk İlmihali Telkinü'-Sıbyan", *e makalat Mezhep Araştırmaları*, 11/1 (Bahar 2009), ss. 77- 100

³ Fiğlali, Ethem Ruhi, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, s. 6.

⁴ Cemel vak'ası hakkında geniş bilgi için bkz.: İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, Daru Hicr, 1997, X, 431; Wellhausen, Julius, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, ter. Fikret İşıltan, Ankara Matbaası, İstanbul, 1960, s. 121.

⁵ Sıffin ve Nehrevân savaşları hakkında geniş bil için bkz.: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, X, 490-577; Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, ter. Fikret İşıltan, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1963, s. 35-53.

⁶ Tahkim olayından sonra tahkime karşı çıkan ekolün daha sonra kendi arasında da bölünme ve ayrılma gittiğini görmekteyiz. Mesela, Eş'arî Makâlât adlı eserinde dokuz farklı harici fırkayı zikretmektedir. Ayrıca bu dokuz fırkadan bazıları da kendi arasında farklı kollara ayrılmaktadırlar. Örneğin **Ateviyye** kendi arasında on beş ayrı kola ayrılmaktadır. Bkz. Eş'arî, Ebî Hasan Alî b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Dar Sâdir, Beyrut, 2006,s. 59-85 arası.

⁷ Hicretten yirmi üç yıl kadar önce (600) doğdu. (646-47) yılında Velîd b. Utbe onu kendisine vekâleten Azerbaycan ve İrmîniye'ye vali olarak gönderdi. Hz. Ali'nin hilâfeti döneminde bu bölgelerin valisi olan Eş'as halktan halife için biat aldı. Hz.

Urve b.Udeyye el-Hanzalî⁸ ‘*Hüküm sadece Allah’ındır*⁹’ diyerek başlattığı ve daha sonra sünî kaynaklarda *Haricî*’ olarak isimlendirilen ekolün kendi arasında birçok kola ayrıldığı gibi. Bu konuda detaylı bilgi için Eş’arî ve Şehrîstânî gibi fırak kitaplarına bakılabilir.

Nehrevân savaşı sonrasında Muhakkime arasında da bölünmeler başladı. Bu bölünme sonucunda birçok yeni fırka ortaya çıktı. İbâziyye mezhebi, bu bölünme sonucunda Haricî diye tabir edilen şiddet yanlısı Ezarika’dan ayrılan ve Muhakkime’nin halefi olduğunu iddia eden bir fırkadır. İbâziyye, Haricî anlayışın sert siyasetini kabul etmeyerek daha ılımlı bir mezhep olma gayesi içinde olmuştur. Tabii ortak düşündükleri bazı siyasi konular da bulunmaktaydı. Bu ortak noktalar onlara göre sadece şu üç hususu ihtiva etmektedir. ‘*Bizim Haricîlerle ortak payda da bulduğumuz üç şey vardır: Bunlar İmâmetin Kureyşe has olmayışı, zalim yöneticiye başkaldırmanın gerekli oluşu ve hakem olayını reddetmek.*¹⁰’. Fakat İbâziyye mezhebinin bu mutedil yapısına rağmen bir türlü bertaraf edemediği problemlerin başında, menfi anlamda ki Haricî akımına mensubiyet iddiası gelmektedir. Bu problemin doğurduğu en büyük sıkıntı ise, mezhebe karşı bir ön yargıya neden olmasıdır. İlk dönem çalkantılı siyasi olaylardan sonra Haricî blok içerisindeki ayrışmanın yeterince anlaşılabilmesi ve toptancı bir anlayışla meselenin ele alınmasından ötürü bir takım hak sapmalarının olduğu kesindir. Haricîler’den bahseden *Makâlât*, *Milel ve Nihal* kitaplarında İbâziyye mezhebi bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak bu menfi anlamda zikredilen yapının parçası gibi değerlendirilmiştir.¹¹ İbâziler bir türlü kurtulamadıkları bu menfi anlamdaki Haricî profilini şiddetle reddetmişlerdir.¹² Fakat İbâzîler’in tüm çabalarına rağmen Haricî bir fırka olmaktan tam anlamıyla kurtulamamışlardır. Bu durum, onlara yönelik baskı ve ön yargıların oluşmasına sebep olmuştur. Nitekim bu ön yargılı ve suçlayıcı bakış açısı geçmişte İbâziyye mezhebinin faaliyetlerini gizlice (kitman İmame) şeklinde yapmasına neden olmuştur. Bu durum fırkanın eğitim ve öğretim faaliyetlerinin dahi gizli yapmasına sebep olmuştur.¹³ Aslında var olan bu baskı ve ön yargıdan ötürü eğitim faaliyetinin gizli yapıldığına Fihrist’in yazarı Nedim’de (ö.320) değinmiştir. ‘*Fıkıh ve kelem gibi bazı ilimlerde bir çok müellefatı olan bu mezhebin kitaplarına erişmek, üzerlerinde olan baskılardan ve onlara verilen rahatsızlıklardan ötürü son derece zordur*¹⁴’ diyerek yukarıda değinmeye çalıştığımız hususa ışık tutmaktadır.

Ali onu ve ordusunu Muâviye ile mücadele için geri çağırdı. Muâviye, kardeşi Utbe b. Ebû Süfyân’ı Eş’as’a göndererek onu kendi safına almak veya tarafsızlığını sağlamak istediye de Eş’as Hz. Ali’ye bağlı kaldı. Sıffin’de önemli başarılar elde etti. Hz. Ali’nin hakem tayinine râzı olmasında ve kendilerini temsil eden heyetin başına Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin getirilmesinde etkili oldu. Anlaşma metni hazırlanırken Dümetülcendel’de bulundu. Hakem Vak’ası’ndan sonra ordunun yorulmuş olduğunu ileri sürerek Hz. Ali’yi Kûfe’ye çekilmeye zorladı. Nehrevan ve Harûriye’de Hâricîler’e karşı yapılan mücadelelere katıldı. Hz. Ali’nin şehid edilmesinden kırk gün sonra Kûfe’de vefat etti. Bazı kaynaklarda vefat tarihi 41 (662) veya 42 (663) olarak da geçmektedir. Bkz. Cengâver Sahâbi, ‘Eş’as b. Kays’, *DİA.*, İstanbul, 1995, XI, 455-456; Ateş, Orhan, “Tahkim Telakkisine Eleştirel Bir Yaklaşım (İbâziyye Örneği)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XIV, sayı: 1, s. 293-328;

⁸ Benî Hanzala kabilesinden olan Urve b.Udeyye el-Hanzalî, Eş’as b. Kays’in hakem meselesini anlattıktan sonra, günümüze kadar haricilere isnat edilen yegane söz olan ‘*Hüküm sadece Allah’ındır*’ sözünü ilk söyleyen kişidir. Bkz. Şemmâhi, Ebû Abbâs Ahmed b. Said b. Abdulvahid, *Kitabu’s-Siyer*, yy.yok. s. 22.

⁹ Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, çev: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996 s. 2.

¹⁰ İsmail b. Salih b. Hamdan el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi’l-İbâziyye*, Mektebetü Zâmiri, Umman Sultanlığı, 2013, 267. Ateş, Orhan, İbâziyye Haricî Bir Fırka mıdır?, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics*, 2017, cilt: IV, sayı: 1, s. 1-23

¹¹ Ebû Ferec, Muhammed b. İshâk en-Nedim, *el-Fihrist*, Daru’n-Nefais, Beyrut, 2016, s. 361; Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve İhtilâfu’l-Musallîn*, s. 68; Şehrîstânî, Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve’n-Nihâl*, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 2004, I, 107.

¹² Şemmâhi, *Kitabu’s-Siyer*, s. 23; el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi’l-İbâziyye*, s. 45-46-47-48; Abdullah b. Halîfe el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi’l-İbâziyye*, Mektebetül Enfâl, Muskat, 2018, s. 27-28-29-30.

¹³ İbâziyye mezhebi oluşturulan bu baskı ve sindirme politikaları esnasında mezhep faaliyetlerini gizli bir şekilde şöyle sürdürmeye çalışmışlardır; evlerin altına kazdıkları mahzenlerde, İbâzî alimleri dersler vermişlerdir. Sıkı bir şekilde korunan o mahzenlerin bulunduğu evlerin önüne nöbetçiler bırakılırdı. Baskınları önlemek bir çeşit zilli alarm sistemi kurdukları kaynaklarda zikredilmektedir. bk. el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi’l-İbâziyye*, s. 72. Ateş, “İbâzi Bilgin Ebu Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme”, *asead*, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 4 (2017), s.16-18

¹⁴ Ebû Ferec, *el-Fihrist*, s.446.

1.2. İbâziyye Mezhebinin Doğuşu ve Kurucusu

İbâziyye mezhebinin oluşumunu iki farklı isim etrafında farklı boyutlarla incelemeliyiz. Bu isimlerden biri mezhebin siyasi anlamdaki savunucusu olan Abdullah b. İbâd, (ö.86) diğeri ise mezhebin kurucusu olarak kabul edilen Ebu Şa'sa Câbir b. Zeyd'dir (ö.93).¹⁵ Bir fıkhi mezhep olarak İbâziyye dışındaki diğer mezheplerin oluşum sürecinde böyle bir ikilemden bahsetmek pek mümkün değildir. Fakat İbâziyye mezhebi kaynaklarına bakıldığında görülecektir ki mezhebin oluşum süreci aktarıırken özellikle yukarıda zikredilen iki isim ön plana çıkmaktadır.

İslam'daki fikhî mezhepler genellikle müessislerinin isimleriyle anılmaktadırlar. Fakat müessisinin Câbir b. Zeyd olduğu kabul edilen bu mezhebin, Abdullah b. İbâd'a nispetle İbâdiyye olarak anılması ister istemez akıllara bunun sebebinin ne olabileceği sorusunu getirmektedir. Bunun birkaç boyutu olmakla beraber, verilebilecek cevaplardan biri, dönemin konjonktürel yapısı gereği güçlü lider unsurunun mezhebin teşekkülü için önemli bir etken olmasıdır. Çünkü o dönemde fikirler ancak güçlü bir şahsiyetin gölgesinde ayakta kalabilirdi.¹⁶ İbâziyye mezhebi kaynaklarına baktığımız zaman Abdullah b. İbâd'ın ben-î Temîm gibi güçlü bir kabileye mensup olduğu görülecektir.¹⁷ Dolayısıyla İbâd, Câbir b. Zeyd'den aldığı görüşleri rahatça ve korkusuzca insanlara aktarabilme imkânına sahipti.¹⁸

İbâziyye mensupları Abdullah b. İbâd'ı mezhebin en önemli şahsiyetlerinden biri olarak görürler.¹⁹ Ancak onu mezhebin müessisi olarak kabul etmezler. Yukarıda değindiğimiz üzere Abdullah b. İbâd'ın ön plana çıkmasında dönemin çalkantılı siyaseti etkili olmuştur. Bu siyasi gerginlik ve çalkantılı durum ise mezhebin asıl müessisi olan Câbir b. Zeyd'in geri planda kalmasını gerektirmiştir. Hatta İbâzilerce 'istikamet ve îman ehli veya istikâmet ve adâlet ehli'²⁰ diye anılan kendi mezheplerinin İbâziyye mezhebi diye anılmasının altında Câbir b. Zeyd'i Emevî siyasetinin baskısından korumak olduğunu belirtirler.²¹ Fakat bu ince ayırımın İbâzî mezhebi dışındaki kaynaklarda bulmak pek mümkün değildir. Bu kaynaklarda İbâziyye mezhebinin müessisinin Abdullah b. İbâd olduğunu söylenmektedir.²²

2. İBÂZİYYE FIKHINA YÖNELTİLEN BAZI ELEŞTİRELER VE CEVAPLARI

2.1. İbâziyye Mezhebinin Diğer Mezheplere Göre Şöhretinin Az olması

Kronolojik olarak ortaya çıkışı ilk sırada olan İbâziyye mezhebinin bu kadar az bilinmesinin bir takım sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeplerin en başında mezhep üzerindeki olumsuz anlamda ki Haricîlik algısıdır. Bu anlayış mezhebin karşılaştığı en temel problemlerden biridir. Bu durum da İbâziyye mezhebinin diğer mezheplere kıyasla daha az müntesibe ve daha az bilinmesine sebep olmuştur. Her ne kadar İbâziyye mezhebi menfi anlamda Haricîlerle iltisaklarını kabul etmeseler de, bir siyasi fırka olan Haricîler'in fıkhi mezhebi olarak kabul edilmektedirler.²³ Dolayısıyla fıkhi bir mezhep olan

¹⁵ Ateş, Orhan, İmam Ebû Şa'sa Câbir b. Zeyd ve İbâdiyye Fırkası İçindeki Yerin, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi = Eurasian Journal of Researches in Social and Economics, 2017, cilt: IV, sayı: 3, s. 58-84

¹⁶ el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, s.37.

¹⁷ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s. 75.

¹⁸ Nitekim, Abdullah b. İbâd'ın sahip olduğu güce bazı kaynaklarda şöyle dikkat çekilmek istenmiştir. 'Abdullah kılıcını kınından çıkarmak isterse onunla beraber yüz bin kılıcında kınından çıkarılmak isteneceği bilinmelidir.' Diyerek aslında Abdullah b. İbâd'ın sahip olduğu kabile gücü vurgulanmak istenmiştir. Bkz. el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, s.37. Abdullah b. İbâd'ın hem Câbir b. Zeyd hemde İbâziyye mezhebi için önemli bir şahsiyet olduğunun göstergesi, onun ölümünden sonra mezhebin faaliyetlerinin gizlilik ilkesiyle yapılması ve yeraltına çekilmesidir. Bkz. el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s. 85.

¹⁹ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s. 73;

²⁰ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 83. Ateş, Orhan, Muhallif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 2017, cilt: I, sayı: 7, s. 13-31

²¹ Naif Ma'ruf, *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Emevî*, Dâru Dalia' Beyrut, 2004, s. 238; el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s. 74; el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, s.38-39-40.

²² Bağdadî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ter. Ethem Ruhi Fiğlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018, 74; Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, ter. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016, s.89; Naif Ma'ruf, *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Emevî*, s. 238.

²³ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975, IV, 189.

İbâziyye'nin, Haricî bir anlayışla siyasete müdahale ettiği sıkça vurgulanmaktadır.²⁴ İbaziyye öncelikle siyasi bir fırka olarak Muhakkime'nin halefi olarak ortaya çıkmıştır. Daha sonra kelami ve fikhî mahiyet kazanmıştır. Dönemin yöneticilerinin fırkayı küçük düşürmek için yaptıkları Haricîlik isnadını İbaziler asla kabul etmemişlerdir. Tahkim sürecinde Hz. Ali'yi terk ettikleri için Hz. Ali, politik anlamda Haricî demiştir. Haricîlik kavramı bir fırkayı içine alacak şekilde itikadi ve fikhî anlamda bir ıstılah olarak kullanılmamıştır. Bu anlayışın en temel nedeni de mezhepler tarihi yazıcılığının objektif olamamasıdır.²⁵

İbâziyye mezhebi ise bu siyasi bağdaştırmayı kendi açısından değerlendirerek şöyle yorumlamaktadır:

“İbâziyye mezhebi siyasi olaylara kayıtsız kalan bir fikhî mezhep değildir. Diğer mezheplerin aksine İbâziyye mezhebi kendi içinde siyasi kaygı ve çözümler barındıran bir mezheptir. Bundan ötürü, o dönemin hâkim iktidarları İbâziyye mezhebini bastırmaya ve engelleme çalışmışlardır. Siyasi faaliyet içerisinde olmayan diğer mezheplerin daha rahat bir halde olduğunu söyleyebiliriz. Bundan ötürü İbâziyye mezhebi dışındaki mezhepler faaliyetlerini İbâzilere göre daha rahat yürütürlerdi.” Dolayısıyla kısa sürede geniş coğrafyalara yayılma imkanına kavuştular.²⁶

Ayrıca İbâziyye mezhebi, Kur'an ve Sünnet'e muhalif eylemler içerisinde olan tüm oluşumlar karşısında sert bir muhalefet sergilediği için hiçbir devlet ve iktidar onların varlığına tahammül edememiştir. Dolayısıyla ne Emevî ne de Abbâsî devletleriyle karşılıklı çıkar ve menfaate dayalı anlaşma ve birliktelik içerisinde olmamışlardır.²⁷ Bu durum da mezhep faaliyetlerinin gizlice yapılmasını gerektirmiştir. İbâzilere göre bu da mezhebin diğer mezhepler gibi yayılmasının önüne geçen bir diğer sebep olmuştur. Mezhepler tarihine baktığımızda hemen hemen her mezhebin de iktidarlar tarafından baskılara maruz kaldığını görmekteyiz. Bu baskıların temel kaynağı, iktidarların eleştiri anlayışına karşı tahammülsüz olmalarıydı. İktidarlara eleştirilerin sadece İbâzî cemahtan yapıldığını söylemek doğru olmaz. Nitekim Şam Emevî hilafeti döneminde, İbâzî fukâhâ dışındaki diğer mezhep fakihleri de yönetime sert eleştirilerde bulunmuşlardır.²⁸ Bu eleştiriler sonucunda diğer mezhep alimleri de büyük sıkıntı ve cefa görmüşlerdir.²⁹ Fakat İbâziyye mezhebine uygulanan sert politikalar, diğer mezheplere uygulanan politikalarından son derece uzak ve kıyas edilemeyecek kadar farklıdır.

2.2.İbn Hazm'ın İbâzîler'e Yönelttiği Eleştiriler

Daha önce de özellikle vurgulamaya çalıştığımız bir husus vardı. O da İbâziyye mezhebine karşı var olan önyargıydı. Aslında İbâziyye Mezhebinin en çok mustarip olduğu şeyin ön yargılar olduğunu söyleyebiliriz. Bu önyargılar, itikâdî konularda, tarihi konularda ve fikhî konularda olabilmektedir.

²⁴ Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 83.

²⁵ Ateş, Orhan, *Muhaliğ Fırak Kaynaklarında İbâdiyye*, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, s. 15.

²⁶ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhî'l-İbâdiyye*, s. 85-86.

²⁷ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhî'l-İbâdiyye*, s.86.

²⁸ Watt, W. Montgomery, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, ter. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürova, Küre Yayınları, İstanbul, 2018, s. 67-68.

²⁹ Aslında burada şöyle bir sonuç çıkmaktadır. Sanki İbâziyye mezhebi dışındaki diğer mezhepler ve müessislerinin hiçbir baskı ve zulüm görmedikleri havası oluşturulmaya çalışılmaktadır. Halbuki mezhepler tarihine baktığımız zaman Ebû Hanife'den Ahmed b. Hanbel'e kadar tüm mezhep imamlarının hem Emevî yönetimi döneminde hem de Abbâsî yönetimi döneminde çok büyük baskı ve işkencelere maruz kaldıklarını görmekteyiz. Mesela Ebû Hânife, Emevî valisi İbn-u Hubeyre tarafında yoğun bir şekilde baskı altına alınmıştır. Bu baskılar sonucu Ebû Hanife Kûfe'den Mekke'ye hicret etmek zorunda bırakılmıştır. Aynı şekilde Abbâsî kralı! Mansur tarafından her gün on kırbaç cezasına çarptırılmıştır. Tüm Tarihçiler İmam Mâlik'in, Abbâsî'lerin ikinci halifesi Ebû Ca'fer el-Mansur tarafından şiddetli işkencelere uğratıldığı konusunda birleşirler. Aynı şekilde İmâm Şâfiî'nin de Abbâsî halifesi Harûnürreşid'in in zalim Negrân valisi tarafından zincire vurulduğu ve Bağdat'a gönderildiği kaynaklarda bulunmaktadır. Burada Harun Reşid'in Şâfiî'ye isnat edilen suçu detaylı araştırmasıyla Şâfiî idamdan kurtulabilmiştir. Benzer durum Ahmed b. Hanbel için de geçerlidir. O da Şâfiî gibi zincirlere vurularak zindanlarda işkencelere maruz kalmıştır. Öyle ki işkencelerden aldığı yaralardan ötürü bir müddet derslerine ara vermek zorunda kalmıştır. Bkz. Ebû Zehra, *Mezhepler Tarihi*, s. 393, 397, 439, 467, 525. Buna benzer işkence ve baskı politikalarına, hem Emevi Saltanatı döneminde hem de Abbâsî saltanatı döneminde, saltanat ve iktidar korkusu baş gösterdiğinde, hiç tereddüt edilmeden başvurulmuştur.

Fıkhi konularda eleştirel bakış açısının olması son derece normaldir. Fakat eleştiri yapılırken önyargılardan uzak ve objektif olunmalıdır. Maalesef bu objektifliği, İbâziyye mezhebine yapılan eleştirilerde göremiyoruz. Bundan ötürü İbâziyye mezhebine yöneltilen eleştirilerde önyargı olduğunu görmekteyiz. Bu durum da, mezhepte olmayan bazı görüşlerin mezhebin görüşüymüş gibi yansıtılması sonucunu doğurmuştur. Bu hataya ne yazık ki hem geçmiş hem de günümüz bilginlerin düştüğünü görmekteyiz.

Zâhirî mezhebinin önemli isimlerinden olan İbn Hâzm (ö.456/1064) bütün İslâm ilimlerinde derinleşmiş bir şahsiyettir. Ahlakı ve dindarlığı bakımından Endülüs halkı arasında seçkin bir kişi olarak tanınmıştır. Hemen hemen tüm İslâmî ilimlerde eseri bulunan İbn Hazm, Zâhirî mezhebini sistemleştiren kişi olarak bilinmektedir.³⁰ İbn Hazm'ın eserlerinden biri de *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*'dir. Bu eserinde Hâricîleri ele aldığı kısımda İbâziyye mezhebinden de bahsetmiştir. Mezhebin itikâdî görüşleri dışında bazı fıkhi konularını da ele alan İbn Hazm, İbâziyye mezhebine bazı eleştiriler yönelmiştir. Fakat İbn Hazm'ın bu eleştirileri eleştiri olmaktan çok İbâziyye fıkhiyatında olmayan bazı meselelerin mezhebe dayatması gibi görünmektedir. İbn Hazm'ın İbâziler'e yönelttiği eleştirilerden bazıları şunlardır.

a- İbn Hazm, 'İbâdîler Ehl-i kitabın yiyeceklerini haram saymaktadırlar'³¹ demektedir. Bu iddia son derece önemli ve ağır bir iddiadır. Çünkü ehli kitap yani Yahudi ve Hristiyanların yiyecekleri, ayetle Müslümanlara helal kılınmıştır. '*Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helal kılındı. Sizin de yiyecekleriniz onlar için helaldir.*'³² Ayetle sabit olan bu durumun, İbâdîlerce reddedilmesi izaha muhtaç bir konudur. Nitekim İbâzîler bu konuya suskun kalmamışlardır. Konunun İbn Hazm'ın aktardığı gibi olmadığını söylemişlerdir.³³

Bu konunun anlaşılmasının tek çaresi İbâziyye mezhebinin kaynaklarına bakmak olacaktır. Mezhep kaynaklarına baktığımızda Ehl-i kitap olarak zikredilen Yahudi ve Hristiyanların yiyeceklerinin Müslümanlara helal olduğu görülecektir.³⁴ Zahirî mezhebinde Munzir b. Sa'id el-Bellûtî'den (ö.355/966) sonra gelen ve mezhebin en önemli temsilcilerinden biri olan İbn Hazm'ın³⁵ böyle bir hataya düşmesindeki sebep ne olabilirdi?

İbâziyye mezhebindeki genel görüş, Ehl-i kitap olarak zikredilen Yahudi ve Hristiyanların yiyeceklerinin Müslümanlara helal olduğudur. Bu görüş mezhepte asıl görüş olmakla birlikte, konuyla ilgili farklı bir yaklaşımın da olduğunu söyleyebiliriz. Bir takım İbâzî bilgine göre normal şartlarda yenmesinde herhangi bir beis olamayan Ehl-i kitabın yiyecekleri, onlarla savaş durumundayken haram olmaktadır.³⁶

Görüldüğü gibi İbn Hazm'ın dediği gibi mutlak anlamda bir haram söz konusu değildir. Bu konu hakkında İbâzîlerden iki farklı görüş olduğunu söyleyebiliriz. Bir kısım alimler ki bunların arasında Muhammed b. Yusuf el-Etfeyyeş (ö.1914) gibi mezhebin önemli ismi de bulunduğu çoğunluğa göre mutlak anlamda Ehl-i kitabın yiyecekleri helaldir.³⁷ Diğer görüş ise, Ehl-i kitabın yiyeceklerinin normal şartlarda helal, savaş halinde ise haram olduğu görüşüdür.³⁸

³⁰ Apaydın, H. Yunus, 'İbn Hazm', *DİA.*, İstanbul, 1999, XX, 39-52.

³¹ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, IV, 189.

³² Maide, 5/5.

³³ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s.263.

³⁴ Şemmâhî, Ebu Sâkin Âmir b. Ali b. Seyfal, *Kitabu'l-İdâh*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şûunu'd-Diniyye, Umman, 2011, II, 257; Semîni, Abdulaziz b. Hâc b. İbrahim, *et-Tacu'l-Manzûm*, Vizârutu't-Turâsi'l-Kaymi ve's-Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2000, III, 232; el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s.263.

³⁵ Watt, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, s. 71.

³⁶ Şemmâhî, *Kitabu'l-İdâh* II, 258; el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s.264.

³⁷ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, s.264.

³⁸ Şemmâhî, *Kitabu'l-İdâh* II, 258.

İbn Hazm'ın mezhepte var olan bu iki görüşten ikincisine binaen genel bir kaniya vardığını söyleyebiliriz. Çünkü İbn Hazm bu sonuca 'Endülüs'te gördüğümüz İbadilerin Ehl-i kitabın yiyeceklerini haram saydığına şahit olduk'³⁹ diyerek varmıştır. Bu iddia İbn Hazm tarafından mezhebinin genel görüşü olarak sunulmuştur. Oysaki İbâziyye mezhebinin kaynakları İbn Hazm'ın iddiasını reddetmektedir. İbn Hazm gibi bir bilginin, İbâziyye mezhebine atfettiği bu görüşleri sadece gözlem ve müşahedeye⁴⁰ dayandırması önemli bir problem olarak tarih sayfalarında yerini almıştır.

b-İbâziyye mezhebine yöneltilen eleştirilerden biri de teyemmümle ilgilidir. İbn Hazm İbâzîlerin yanlarında suyun bulunmasına rağmen teyemmüm aldıklarını şu ifadelerle aktarmaktadır. 'İbâzîlerin çoğu, su içtikleri kuyuların yanında olsalar bile abdest almaktan imtina' ederler ve teyemmüm yaparlar.'⁴¹ Hâlbuki İslam ibadet hukukunda bir ruhsat olan teyemmümün ne zaman ve hangi şartlarda alınabileceği net bir şekilde açıklanmıştır. Teyemmümün caiz olmasını sağlayan özür, suyun bulunamamasıdır. Teyemmüm yapabilmek, suyun bulunamaması veya bulunsa bile onu kullanmaya güç yetirememekle gerçekleşir. Yolculuk esnasında su bulamayan veya abdest almaya yetecek kadar su bulamayan kişi teyemmüm yapar. Ayrıca bazı rahatsızlık ve tehlike durumları da teyemmümü mübah kılmaktadır. Yani bu izahatlardan da anlaşıldığı üzere, suya erişemeyen veya suya erişebildiği halde can ve mal güvenliği tehlikeye giren kişi teyemmüm yapabilir. Fakat İbn Hazm'ın İbâzîlere atfederek aktardığı görüşe bakılırsa 'İbâzîlerin farklı bir teyemmüm anlayışının olduğu' ortaya çıkmaktadır. Yani yanlarında kuyular dolusu su olsa ve o suya ulaşmada mal ve can güvenliği problemi olmasa bile teyemmüm yapılabilir sonucu çıkmaktadır.⁴² Hâlbuki İbâzî fıkıh kaynaklarına baktığımızda İbn Hazm'ın iddia ettiği gibi bir durum mezhepte söz konusu olmadığı görülecektir. Teyemmümün hangi şartlarda yapılabileceği ayetle açıklanmıştır. "...Şayet hasta veya yolculuk halinde ve içinizden biri ayak yolundan gelirse yahut kadınlara cinsel ilişkide bulunursa, bu hallerde **su bulamadığınız taktirde temiz toprağa yönelin (teyemmüm edin) yüzünüzü ve ellerinizi onunla meshedin.**"⁴³ Ayette açıkça teyemmüm yapabilmeyenin şartı olarak suyun bulunamaması zikredilmiştir. İbn Hazm'a göre İbâzîler ayette geçen **su bulamadığınızda** cümlesini ya görmemişler veya bazı sebeplere binaen tevîl etmişlerdir. Oysaki İbâziyye mezhebi kaynaklarında İbn Hazm'ın iddia ettiği gibi bir durum kesinlikle yoktur. İbâziyye mezhebi diğer fıkıh mezhepleri gibi, teyemmümün ancak suyun bulunamaması durumunda yapılabileceğini söylemektedir.⁴⁴

c-İbn Hazm'ın İbâzîlere yönelttiği eleştirilerden biri de oruçlu kişinin gün içinde ihtilam olmasının orucunu bozmasıdır. Diğer mezheplere göre oruçlu kişinin gün içerisinde ihtilam olması orucu bozmamaktadır.⁴⁵ İbn Hazm'ın ifadelerine bakıldığı zaman mutlak anlamda ramazan ayında gün içinde uyuyup ihtilam olan birinin kesinlikle o günü kaza etmesi gerektiği anlamı çıkmaktadır.⁴⁶ Hâlbuki İbâziyye mezhebinde böyle bir mutlak anlam yoktur. Dolayısıyla, bu konuda da İbn Hazm'ın konuyu iyice tetkik etmeden bir hükme vardığı görülmektedir. İbâziyye mezhebinde ihtilam, mutlak anlamda orucu bozan hususlardan değildir.⁴⁷ Konuyla ilgili olarak İbâziyye kaynaklarında geçen ibareyi aynen aktarmamız konunun daha iyi anlaşılabilmesi için isabetli olacaktır. "Oruçluyken ihtilam olan birinin orucu bozulmaz. Aynı şekilde uyanık haldeki oruçlunun herhangi bir çabası olmaksızın, cünüp olası da orucu bozamaz. Çünkü çıkma(خروج) ile çıkarma (إخراج) arasındaki fark bellidir. Dolayısıyla

³⁹ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 189.

⁴⁰ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 189.

⁴¹ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 189.

⁴² İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 189.

⁴³ Mâide, 5/6.

⁴⁴ el-Horâsânî, Ebi Ğânim Bişr b. Ğânim, *el-Mudevvetu'l-Kübrâ*, Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2006, I, 173; Besyevî, *Camî'* I, 908; Ebû Cabir, Muhammed b. Cafer, *el-Ezkevi*, *el-Câmî'*, Vizârutu't-Turâs ve's-Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2018, I, 237; Citâfî, Ebî Tâhir İsmâil b. Mûsâ, *Kavâidu'l-İslâm*, Mektebutu'd-Dâmîrî, Muskat, 2015, I, 265; Şemmâhî, *Kitabu'l-İdâh*, I, 273; Semînî, *et-Tacu'l-Manzûm* I, 417; Sâlimî, *Mevsûatül-Fıkhi-İbâdî*, I, 192.

⁴⁵ Zuheylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhu*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 2004, 4. Baskı, III, 1712.

⁴⁶ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve'n-Nihal*, III, 189.

⁴⁷ Sâlimî, Nuruddin Abdullah b. Ümeyr *Meâricu'l-Âmâl*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şûunu'd-Diniyye, Umman, 2010, VIII, 277; Semînî, *et-Tacu'l-Manzûm* III, 31.

kişinin bir dahlinin olmadığı uyku halindeki ihtilam orucu bozmaz.”⁴⁸ Ancak Mezhebe göre sıhhatli bir oruç için manevi temizlik çok önemlidir.⁴⁹ Bundan ötürü kişinin orucuna devam edebilmesi için uyanır uyanmaz mazeret olmaması kaydıyla, başka hiçbir işle meşgul olmaksızın biran evvel cünüplük halini gidermelidir.⁵⁰ Çünkü İbâziyye mezhebi oruç gibi nefsi manevi anlamda temizleyen bir ibadetin cünüp haliyle sebepsiz beraber bulunmasını kabul etmezler.

İbn Hazm'ın bu eleştirilerine yer verdiği el-Fisal adlı kitabının İbâzîler'i konu edinen bölümlerine bakıldığında bir anlam bozukluğu fark edilecektir. İbn Hazm İbâzî mezhebinden bahsettiği kısmın başlığı “Haricîler'in rezaleti”dir. Haricîlerin kendi içerisinde farklı fırkalara bölündüğünden bahsetmeden doğrudan İbâziyye ile başlar. Zeyd b. Ebî Ubeysihe'nin⁵¹ bir İbâziyye fırkasının reisi olduğunu söyler. Daha sonra bu fırkanın İslam diniyle bağdaşmayan fikirlerini aktarır. Bu fikirler arasında, mezhepte beklenen gizli bir şahsiyetin (Şîâ akidesindeki gibi bir mehdilik anlayışı), Hz. Peygamberin Araplara gönderilmiş bir peygamber olduğunu kabul eden Yahudi ve Hristiyanların da mümin ve Allah'ın dostu olacakları, İslam dinin yeni bir peygamber ve kitapla nesh edileceği gibi İslam dininin kabul edemeyeceği fikirlerini aktarır.⁵² Daha sonra İbn Hazm, tüm İbâzîlerin bu tür söylemler içerisinde olan herkesi tekfir ettiğini söyler ve İbâzîlerin bu tür insanlardan teberrî ettiğini söyler.⁵³ Bütün İbâzî'lerin teberrî ettiği bir fırkanın İbâzîlerin tanıttığı bir bölümde en başta zikredilmesi ve daha sonra bunların İbâzîlerle bir bağlantısının olmadığı söylemek bizce pek isabetli olmamıştır.

Eş'a'rî (ö.330) ve Şehristânî'nin (ö.548)'Yezidiyye'⁵⁴ olarak isimlendirdiği bu fırka için İbn Hazm herhangi bir isimlendirmede bulunmamıştır. Ayrıca *el-Fisal*'da⁵⁵ Zeyd b. Ebî Ubeysih⁵⁶ diye yazılan bu şahsın ismi *Makâlât ve el-Milel ve'n-Nihal*' de 'Yezid b. Eneyse/Enise'⁵⁷ olarak yazıldığını tespit ettik.

Sonuç olarak İbn Hazm'ın İbâzîlere yönelttiği eleştiri ve iddialarının temel sebebi izole edilen bir mezhebin kaynaklarına erişim güçlüğü olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü İbâzîlere yönelttiği eleştirilerinin kaynağına bakılacak olursa İbâzî kitaplarından çok İbâzî kişilerinin fiilleri olacaktır. Nitekim İbn Hazm, İbâzî görüşlerini aktarırken söze şöyle başlamaktadır. 'Endülüs'te bizimle yaşayan İbâzîlerin şunu şöyle yaptığını gördük.' bu iddiamıza dayanak olarak Nedim'in *el-Fihrist*'te söylediği şu ibareyi gösterebiliriz. “Fıkıh ve kelem gibi bazı ilimlerde birçok müellefatı olan bu mezhebin kitaplarına erişmek, üzerlerinde olan baskılardan ve onlara verilen rahatsızlıklardan ötürü son derece zordur.” İbâziyye mezhebi kaynaklarına ulaşmanın zorluğundan ötürü bazı konularda mezhebe müntesip avamın fiilleri referans olarak alınmıştır. Bu da isabetli bir belirleyici değildir.

2.3.Vehbe Züheylî'nin İbâzî'lere Yönelttiği Eleştiriler

Son dönem İslâm alimlerinden olan Vehbe Zuheylî, İslâmî ilimlerde bir çok eser kaleme almıştır. Yazmış olduğu eserlerin en önemlisi hiç şüphe yok ki *Delilleriyle İslâm Fıkıhı* adlı hacimli eseridir. Bu eserinde, tüm mezheplerin fıkıh konularındaki görüşlerini tek tek aktarmaktadır. Bu eseri önemli kılan en önemli faktör, İslâm alimleri ve konunun uzmanları tarafından kabul görmüş ve referans değeri yüksek olan bir kaynak olmasıdır. Çünkü bu eser, herhangi bir konuda mezhepler arasındaki ihtilafları

⁴⁸ Sâlimî, *Meâricu'l-Âmâl*, VIII, 277.

⁴⁹ Sâlimî, *Meâricu'l-Âmâl*, VIII, 280.

⁵⁰ Semînî, *et-Tacu'l-Manzûm* III, 31; Sâlimî, *Meâricu'l-Âmâl*, VIII, 277.

⁵¹ Eş'a'rî *Makâlât*'ında, bu kişinin adının Yezid b. Eneyse olduğunu aktarır. Eş'a'rî, bu kişinin Yezidiyye diye bilinen fırkanın kurucusu olduğunu söyler. Fakat tüm İbâdî'lerin ondan teberrî ettiğini aktarır. bk. Eş'a'rî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 68-69; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 108.

⁵² İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 188-189.

⁵³ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, III, 189.

⁵⁴ Eş'a'rî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 68.

⁵⁵ Bu tespit sadece bir kaynağa bakılarak yapılan bir tespit değildir. bk. İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-Milel ve-Nihal*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, Mektebu'l-Hancı, Kâhire.

⁵⁶ İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-Milel ve-Nihal*, III, 188.

⁵⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, I, 108; Eş'a'rî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, s. 68.

gayet muntazam ve anlaşılır bir şekilde izah etmektedir. Bundan ötürü ihtiva ettiği bilgiler neredeyse tereddütsüz kabul görmüştür. Züheyli kitabının başında her bir mezhep için kısa bir tanıtım yapmıştır. O, İbâziyye mezhebinden şöyle bahsetmektedir. “İbâziyye mezhebi, en mu’tedil Haricî fırkasıdır. Cemaati İslamiye’ye görüş ve fikir bakımından en yakın olanıdır.”⁵⁸ İbâziyye mezhebinden böyle olumlu bahseden Züheyli, mezhebin fıkıhta farklı düşüncelerini aktardığı kısımda ise mezhebe haksız isnatlarda bulunur.

a-Recmle İlgili Eleştiriler

Züheyli’nin İbaziyye mezhebine yönelttiği eleştirilerden biri recm⁵⁹ ile ilgilidir. ‘İbaziyye mezhebine göre zâni, muhsen olsa dahi recmedilmez. Çünkü İbâzîler konuyla ilgili celde ayetinin olmasından ötürü Hz. Peygamber’in recm ile alakalı sünnetini delil olarak kabul etmezler.’⁶⁰ Bundan ötürü İbâziyye mezhebine göre, İslam’da recm yoktur demektir. Bilindiği üzere had cezalarının hükmü mahiyeti itibarıyla katî’dir. Çünkü had cezaları hem Kuran hem de sünnetle açıklanmıştır. Dolayısıyla hiçbir Müslüman İslâm hukukunda var olan her hangi bir had cezasını inkar edemez. İnkârı durumunda dinden çıkması kaçınılmaz olur. Fakat ne yazık ki had cezasıyla ilgili bu suçlamalar İbâzî mezhebine yöneltilmiştir. Halbuki İbâziyye mezhebinin eski ve yeni kaynaklarına bakılırsa, mezhepte recm cezasının olduğu görülecektir.⁶¹ Mezhebin hadis kaynağı olan Rebi’ b. Habib’in (ö. 171) Müsnedinde muhsen zâninin recm ile ilgili rivayet bulunmaktadır.⁶² Bu kaynak İbâzîlerin mu’temed hadis kaynağıdır. Rebi’ b. Habib’in Müsned’inde şu rivayet yer almaktadır.

“Peygamberimizin yanına tartışarak gelen iki kişi ya Resulallah, Allah’ın kitabıyla aramızda hükmet dediler. Biri konuşmak için izin istedi. İzni alınca şöyle dedi; oğlum, yanında çalıştığı şu adamın eşiyle zina yaptı. Bundan ötürü bana, oğlumun recmedilmesi gerektiği söylendi. Bende oğlum için yüz koyun ve bir cariye fidyeye verdim. Daha sonra ilim ehline sorduğumda ise onlar bana, oğlum için yüz kırbaç ve bir yıl sürgün cezasının gerekli olduğunu söylediler. Bayan (evli olduğu) için ise recmin uygulanması gerektiğini söylediler. Bunun üzerine Peygamberimiz, nefsimi elinde bulunduran Allah’a yemin ederim ki aranızda Allah’ın kitabıyla hükmedeceğim. (fidye olarak ödediğin) koyunlarını ve cariyeni geri al. Adamın oğluna yüz kırbaç ve bir yıl sürgün cezası uygulandı. Diğer adamın eşinin getirilmesi için Uneyse el-Eslemî’ye emir verdi. Daha sonra kadın zinayı itiraf edince kadını recm etti.”⁶³

İbaziyyenin son dönem önemli alimlerinden olan Abdullah b. Hamid Sâlimî’ye göre mezhebin recmi kabul etmesinin delili sadece bu rivayet değildir. Bunun dışında Mâ’iz b. Malik’in recmedilmesi ve Peygamber’imizin iki Yahudi’yi recmetmesi rivayetleride ayrıca delil olarak zikredilmektedir.⁶⁴ Bütün bu izahatlardan da anlaşılacağı üzere Züheyli’nin İbâzîlere isnat ettiği bu görüşün mezhepte herhangi bir karşılığı yoktur.

b-Nikahla İlgili Eleştiriler

İslâm dini karşı cinsler arasındaki münasebetleri insanın tabiat ve yönelimlerini göz önünde bulundurarak hem fitratı ve tabii olanı muhafaza etmek hem de aşırılıkları önlemek gayesiyle tarafları oluşabilecek sapmalardan koruyucu bir takım sınırlamalar getirmiş, yakın hısımlar arasında bazı ölçülere bağlı olarak nikâhlanma yasağı koymuştur. Kuran-ı Kerim’de kendileriyle nikâhlanılmasının sürekli olarak yasaklanan yakınlardan bahseden ayetten⁶⁵ hareketle, İslâm hukukunda karşı cinslerin

⁵⁸ Züheyli, Vehbe, *el-Fikhu’l-İslamî ve edilletuhu*, Daru’l-Fikr, Dimeşk, 1985, 2. Baskı, I, 45.

⁵⁹ Zina suçunu işleyenlere belli durumlarda uygulanan bir cezadır.

⁶⁰ Züheyli, *el-Fikhu’l-İslamî ve Edilletuhu*, I, 46.

⁶¹ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi’l-İbâziyye*, s.245.

⁶² Sâlimi, Abdullah b. Hâmid, *Şerhu’l-Câmi’ Sâğir Müsnedü İmam Rebi’*, Mektebetu İmâm Nureddin es-Sâlimi, Siyeb, 2004 III, 302.

⁶³ Sâlimi, *Şerhu’l-Câmi’ Sâğir Müsnedü İmam Rebi’*, III, 258.

⁶⁴ Sâlimi, *Şerhu’l-Câmi’ Sâğir Müsnedü İmam Rebi’*, III, 259.

⁶⁵ Nisa. 4/23.

birbiriyle evlenmesine engel teşkil eden sebepler şunlardır; kan hısımlığı, sıhrî ve süt hısımlığı olmak üzere üç farklı grupta toplanmıştır. Süreklilik arz etmediği için ortadan kalkması mümkün olan muvakkat evlenme engelleri olarak şunlar zikredilebilir: Halen başka biriyle evli olma, kocasından boşanmış olup iddet süresi içinde bulunma, çok eşlilik durumunda hanımının kız kardeşi, halası veya teyzesi gibi yakın hısımlığı olma, dört bayanla evli bir kimsenin beşinci evlilik ve evlenecek fertler arasında din farkı olması. Bu tür engellerin bertaraf edilmesi durumunda taraflar arasında evlilik mümkün hale gelir. Çocuğu öz annesi dışında emzirilmesi durumunda kadın ve onun belli derecedeki yakınlarında meydana gelen süt hısımlığı sebebiyle nikahlanılması yasak olan yakınarda şunlardır: Süt anne, baba, sütnine ve dede, süt çocuklar ve torunlar, sütanne ve süt kardeşler ve onların çocukları süt halalar ve süt teyzeler, eşin sütannesi ve ninesi, eşin süttten olan kız çocukları ve kız torunları, sütbaba ve dedenin sütanne ve nine olmayan eşleri, süttten olan fûrûun eşleri,⁶⁶ evlenilecek kişiler bağlamında mevzubahis edilmişlerdir. Yukarıda da değinildiği üzere bazı kişilerle evlenme İslam hukukuna yasaktır. Bu yasak evliliklerin bir kısmı sihrî hısımlık kapsamındayken diğeri bir kısmı da süt hısımlığı kapsamındadır. Bu kapsamda Züheylî evlenme ve onunla alakalı bazı konularda da İbâziyye mezhebine eleştirilerde bulunmuştur.

Züheylî, İbâziyye mezhebinde, kişinin kendi eşinin halası veya teyzesiyle evlenebileceğini söylemektedir. Ayrıca süt hısımlığı sebebiyle sadece sütanne ve sütkardeşle evlenilemeyeceğini bunlar dışında süt hısımlığının yasakladığı kişiler bulunmadığını söylemektedir.⁶⁷ Züheylî'nin iddiasına göre İbâzî mezhebinde bir kişi aynı anda hem eşyle hem de eşinin halası veya teyzesiyle evli kalabilmektedir.⁶⁸ Oysaki İbâziyye mezhebinde böyle bir cem'e kesinlik cevaz yoktur.⁶⁹ İbâziyye mezhebinin Kur'an'dan sonraki en sahih kaynağı olan Rebi' b. Habib'in *Müsned'*inde böyle bir evliliğin haram olduğuna dair rivayet bulunmaktadır. '*bir bayan, halası veya teyzesiyle birlikte aynı anda bir evlilikte cem' olamazlar*⁷⁰ rivayeti İbâziyye mezhebinin bu konudaki dayanağıdır. Züheylî bu meselenin Kuran'da olmayışının İbâzîler için delil olduğunu söylemektedir⁷¹. Halbuki herhangi bir konuda sahih sünnetin Kuran'dan sonra en sağlam delil olduğu mezhepçe kabul edilen bir durumdur. Bu hadisin, Rebi' b. Habib'in *Müsned'*inde geçmesi bile, İbâzî'lerin bu konu hakkındaki düşüncelerinin ne olduğunu anlamaya yetmektedir. Dolayısıyla bu konuda İbâziyye kaynaklarında Züheylî'nin iddia ettiği gibi bir cevaz kesinlikle yoktur.⁷²

Buna benzer diğeri bir konu da süt hısımlığından doğan yasak evlilikler konusudur. Züheylî'nin iddiasına göre, İbâzîlerin süt hısımlığından ötürü sadece sütanne ve sütkardeşle evlenilemez. Çünkü Kur'an'da sadece bu ikisiyle evliliğin haram olduğu zikredilmiştir.⁷³ Züheylî'nin bu iddiasına göre süt hısımlığında bu ikisi dışında kişilerle evlenilebilir. Mesela süt kız kardeşin kızı, süt annenin annesi gibi. Fakat durum Züheylî'nin aktardığı gibi değildir. İbâziyye mezhebi de diğeri mezhepler de olduğu gibi, süt hısımlığını kan hısımlığı gibi görmektedir. Çünkü, Rebi' b. Habib'in *Müsned'*inde süt hısımlığının kan hısımlığı gibi olduğu rivayeti vardır. '*Neseb (kan) hısımlığıyla oluşan haramlık süt hısımlığıyla da haram olmaktadır*⁷⁴ rivayeti ile '*süt hısımlığı neseb (kan) kan hısımlığı gibidir*⁷⁵' rivayeti bu konu hakkında İbâzîlerin bu konu hakkında görüşlerinin olduğunu bize sunmaktadır.

⁶⁶ Salim Öğüt, 'Mahrem' DİA. Ankara, 2003, XXVII, 388-389

⁶⁷ Züheylî, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, , I, 46.

⁶⁸ Züheylî, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, , I, 46.

⁶⁹ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâziyye*, s.257.

⁷⁰ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi'*, III, 23.

⁷¹ Züheylî, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, , I, 46.

⁷² Seminî, *et-Tacu'l-Manzûm V*, 108

⁷³ Züheylî, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, , I, 46.

⁷⁴ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi'*, III, 42.

⁷⁵ Sâlimî, *Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi'*, III, 45.

c-Vasiyetle İlgili Eleştiriler

Vehbe Züheylî'nin İbâzîlere yönelttiği eleştirilerden biride varis için vasiyet yapılabileceği hususudur. Yani varislerden her hangi biri için terekeden diğer varislere göre daha fazla pay almasını sağlayan bir vasiyetin yapılması. Bu durum varislerden birinin diğerlerine göre daha fazla bir paya sahip olma ihtimalini doğuruyordu. İslâm'ın ilk dönemlerinde var olan bu uygulamanın daha sonra kaldırıldığı İbâzî kaynaklarında açıkça zikredilmektedir.⁷⁶ Bu konu hakkında Rebi' b. Habib'in müsnedinde şu rivayet vardır. *Vârise vasiyet yoktur. Bilerek ve ve bilmeyerek murisini öldüren katil vâris olamaz.*⁷⁷ Dolayısıyla İbâziyye fıkıh doktrininde Züheylî'nin iddia ettiği gibi bir şey söz konusu değildir.

Bütün bu eleştiriler, Vehbe Züheylî'nin **Delilleriyle İslâm Fıkıhı** adlı hacimli eserinin birinci ve ikinci baskılarında yer almıştır. Kitabın ilk basıldığı yıllar kaynaklara erişim ve diğer mezhep alimlerle iletişim kurabilme anlamında yeterli diyebileceğimiz yıllardı. Fakat buna rağmen Züheylî gibi önemli bir İslâm aliminin bu hatalara düşmüş olması hayli düşündürücüdür. Çünkü İbâziyye mezhebine mal ettiği hiçbir fıkhi görüş doğru değildir. Herhangi bir mezhebin görüşleri aktarılırken bazen çok teferruatlı konularda yanlış aktarımlar olabilmekle beraber son derece azdır. Fakat Züheylî'nin, İbâzî fıkıhıyla ilgili aktardığı meseleler haşiyeye teferruatı gibi konular değildir. Son derece önemli ve ana konulardır. Bu önemli konularda yanlış tespit ve sonuçlara varan biri için denilebilecek tek şey İbâziyye mezhebini önemsemediği ve mezhebe karşı bir ön yargıya sahip olduğudur. Çünkü mezhebi anlatmaya başladığı ilk satırda İbâziyye mezhebinin Haricî bir mezhep olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Ayrıca bir mezhebin fıkhi veya itikâdi görüşleri aktarılacak istenirse, o mezhebin kaynakları referans olarak gösterilmelidir. Fakat Züheylî, İbâzîlere atfettiği bu fıkhi görüşleri verirken hiçbir İbâzî kaynağına müracaat zahmetinde bulunmamıştır.⁷⁸ Bu durum bile mezhebe ne kadar ön yargıyla baktığının göstergesidir. Züheylî'nin İbâziyye mezhebini tanıttığı kısma bakılacak olursa, bir tezatın olduğu da görülecektir. Mezhebi tanıtmaya başladığı bölümde, bu mezhebin diğer Sünnî mezheplere çok yakın olduğunu belirtmektedir. Fakat İbâziyye mezhebine atfettiği fıkhi fikirlere bakılacak olursa herhangi bir yakınlıktan bahsetmek imkansız olmaktadır.

Züheylî'ye yöneltilebilecek bir diğer eleştiri ise, bu eserlerini yazdığı dönemde İbâzî mezhebinin resmi mezhep olarak yaşandığı Umman Sultanlığı'na çok yakın bir yer olan Birleşik Arap Emirlikleri'nde görev yapıyor olmasıdır.⁷⁹ İbâziyye mezhebinin resmi mezhep olduğu bir ülkeye bu kadar yakın olmasına rağmen mezhebe karşı bu kadar habersiz olması kendisi için bir zafiyet ve geçmişten gelen ön yargı anlayışını kabullendiğini göstermektedir. Selefî olan İbn Hazm yaşadığı dönem itibarıyla bir nebze ma'zur görülebilir. Çünkü İbn Hazm'ın yaşamış olduğu dönemde kaynaklara erişmek son derece güçtü. Ayrıca yazılan bazı eserler müelliflerinin ölümünden sonra intişar şansı bulabiliyordu. Dolayısıyla düzeltme imkanı da ortadan kalkmış oluyordu. Fakat bu zaruret ve imkansızlıkların Züheylî için de var olduğunu kabul etmemiz mümkün değildir.

Züheylî, ilk iki baskıdan sonra hatasının farkına varmıştır. İbâziyye mezhebini anlattığı kısmı tamamen yeniden yazmıştır. Bu defa İbâziyye mezhebinde gerçekten var olan fıkhi konuları yazmıştır. Aktarmış olduğu fıkhi görüşlere bakıldığında diğer dört mezhep, Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinin kendi aralarındaki ihtilaflara benzer ihtilaflar olduğu görülecektir. Örneğin ihram tekbirinde ellerin kaldırılmaması, mukatep kölenin anlaşmanın yazılmasıyla özgür olabileceği görüşü, mest üzerine meshin yapılamayacağı, tütün satışının haram olması⁸⁰ gibi diğer dört mezhebin kendi aralarındaki ihtilaflarına benzer ihtilaflardır. Züheylî ilmin gerektirdiği erdem gereği, yanı sıra ısrarcı olmamıştır. İkinci baskıdan sonra hatasını fark ederek, hatasıyla ilgili şu düzeltmede bulunmuştur.

هذا... واني اعلن رجوعي عما كتبتة عن الاباضية في الطبعة السابقة لتبين الخطأ فيه

⁷⁶ Sâlimi, *Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi'*, III, 436.

⁷⁷ Sâlimi, *Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi'*, III, 436.

⁷⁸ Züheylî, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, I, 46.

⁷⁹ el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâziyye*, s.245.

⁸⁰ Züheylî, Vehbe, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 4. Baskı, I, 61-62..

'Hatalı olduğu anlaşıldığı için, bir önceki baskıda İbâzîlerle ilgili yazdıklarımın döndüğümü ilan ediyorum.'⁸¹

SONUÇ

İbâziyye mezhebi İnkıraza uğramadan günümüze kadar ulaşabilen mezheplerdendir. Günümüzde var olan diğer fıkıh mezheplerinin aksine, İbâziyye mezhebi yeterince tanınmamaktadır. Bunu farklı sebeplere bağlamak mümkündür. Ancak İbâziyye mezhebi üzerinde oluşturulmaya çalışılan Hâricîlik algısının mezhep için büyük bir dezavantaj olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. İbâziyye mezhebinin ilk dönem siyasi muhalefet hareketi olan Haricîlerle doğrudan ilişkilendirilmesinin bir takım nedenleri bulunmaktadır. Fakat bu nedenlerin tahlilinde sorunlar olduğu kesindir. Sıffin ve Nehrevan savaşlarından sonra Hâricî olarak isimlendirilen muhalefetin kendi arasındaki ayrışmanın yeterince anlaşılmasından ötürü İbâdi-Hâricî ayrımı doğru bir şekilde yapılamamıştır.⁸² Bunun sonucu olarak da farklı Haricî fırkaların görüşleri İbâziyye mezhebi görüşü olarak aktarılmıştır. Bu haksız isnatlar hem geçmiş hem de günümüz bilgileri tarafından yapılmıştır. İbn Hazm *el-Fisal*, Vehbe Züheylî'de *Delilleriye İslam Fıkıhı* adlı kitaplarında İbâziyye fıkıhına bazı eleştirilerde bulunmuşlardır. Fakat İbâzîler'e yönelttikleri bu eleştirilerin İbâziyye mezhebinde bir karşılığının olmadığı görülmektedir. Örneğin İbn Hazm teyemmümle ilgili olarak İbâzîler'i eleştirirken kullandığı *'İbâzîlerin çoğu, su içtikleri kuyuların yanında olsalar bile abdest almaktan imtina' ederler ve teyemmüm yaparlar'* ifadesi son derece mesnetsiz ve mezhepte hiçbir karşılığı olmayan bir söylemdir. Aynı şekilde Züheylî'nin İbâzîler'e isnat ettiği görüşlerin İbâziyye mezhebiyle herhangi bir alakasının olmadığını görüyoruz. İbâzîler'e yönelik bu eleştirilen ne kadar ön yargılı ve yüzeysel bir araştırmayla yapıldığının kanıtı, Züheylî'nin bir özür dileme mahiyetinde olan şu sözleridir; *'Hatalı olduğu anlaşıldığı için, bir önceki baskıda İbâzîlerle ilgili yazdıklarımın döndüğümü ilan ediyorum.'* Bu ve benzeri mesnetsiz isnatların yapılmasındaki en temel sebebin, yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız Haricî-İbâzî ayrışmasının tam olarak anlaşılmasında kaynaklandığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Halîfe el-Hecî, *Tearruf Alâ Mezhebi'l-İbâziyye*, Mektebetül Enfâl, Muskat, 2018.
- Apaydın, H. Yunus, 'İbn Hazm', *DİA.*, İstanbul, 1999, XX, 39-52. *Arap Devleti ve Sukutu*, ter. Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1963.
- Ateş, Orhan, *Muhaliif Fırak Kaynaklarında İbâdiyye*, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, s. 15; Ateş, Orhan, "Bir İbadi Çocuk İlmihali Telkinu'-Sıbyan", *e makalat Mezhep Araştırmaları*, II/I (Bahar 2009), ss. 77- 100; Ateş, Orhan, " Tahkim Telakkisine Eleştirel Bir yaklaşım (İbazi Örneği) Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 14, 1. 2012. 293-328.
- Cengâver Sahâbi, 'Eş'as b. Kays', *DİA.*, İstanbul, 1995.
- Citâlî, Ebî Tâhir İsmâil b. Mûsâ, *Kavâidu'l-İslâm*, Mektebutu'd-Dâmirî, Muskat, 2015.
- Ebû Cabir, Muhammed b. Cafer, el-Ezkevi, *el-Câmi'*, Vizârutu't-Turâs ve'Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2018.
- Ebû Ferec, Muhammed b. İshâk en-Nedim, *el-Fihrist*, Daru'n-Nefais, Beyrut, 2016.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Mezhepler Tarihi*, ter. Sıbğatullah Kaya, Çelik Yayınevi, İstanbul 2016.
- el-Bağdadî, Abdülkahir, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, ter. Ethem Ruhi Fiğlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.

⁸¹ Zuheylî, Vehbe, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, 4. Baskı, I, 61-62.

⁸² Ateş, Orhan, " Tahkim Telakkisine Eleştirel Bir yaklaşım (İbazi Örneği) Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 14, 1. 2012. 293-328.

el-Horâsâni, Ebi Ğânim Bişr b. Ğânim, *el-Mudevvetu'l-Kübrâ*, Vizâretu't-Turâs ve's-Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2006.

Eş'arî, Ebî Hasan Alî b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-Musallîn*, Dar Sâdir, Beyrut, 2006.

Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fisal fi'l-Mileli ve-Nihal*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1975.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (tah. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî), Daru Hecer, 1997.

İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, çev: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

İsmail b. Salih b. Hamdan el-Eğberi, *el-Madhel İla Fikhi'l-İbâdiyye*, Mektebetu Zâmiri, Umman Sultanlığı, 2013.

Naif Ma'ruf, *el-Havâric, fi'l-Asri'l-Emevî*, Dâru Dalia' Beyrut, 2004.

Salim Öğüt, 'Mahrem' DİA. Ankara, 2003.

Salimi, Abdullah Muhammed b. Abdullah, Mevsûatül-Fikhi-İbâdi, 2017.

Sâlimî, Nuruddin Abdullah b. Ümeyr *Meâricu'l-Âmâl*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şûunu'd-Diniyye, Umman, 2010.

Seminî, Abdulaziz b. Hâc b. İbrahim, *et-Tacu'l-Manzûm*, Vizârutu't-Turâsi'l-Kaymi ve's-Sekâfe, Umman Sultanlığı, 2000.

Şehristanî, Ebû Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve'n-Nihâl*, el-Mektebetu'l-Asriyye, Beyrut, 2004.

Şemmâhi, Ebû Abbâs Ahmed b. Said b. Abdulvahid, *Kitabu's-Siyer*, yy.yok.

Şemmâhî, Ebu Sâkin Âmir b. Ali b. Seyfal, *Kitabu'l-İdâh*, Vizâretu'l-Evkâf ve's-Şûunu'd-Diniyye, Umman, 2011.

Şerhu'l-Câmi' Sâğir Müsnedü İmam Rebi', Mektebetu İmâm Nureddin es-Sâlimi, Siyeb, 2004.

Watt, W. Montgomery, Pierre Cachia, *Endülüs Tarihi*, ter. Cumhur Ersin Adıgüze, Qiyas Şükürova, Küre Yayınları, İstanbul, 2018.

Wellhausen, Julius, *İslamın En Eski Tarihine Giriş*, ter. Fikret Işıltan, Ankara Matbaası, İstanbul, 1960.

Zuheyli, Vehbe, *el-Fikhu'l-İslamî ve Edilletuhu*, Daru'l-Fikr, Dimeşk, 1985.